

II

Revolutie, immobilisme of geleidelijkheid? De landbouwontwikkeling in het Noordzeegebied, 1750-1850. Een historiografische verkenning.¹

GUY DEJONGH

1. Inleiding²

Grosso modo onderscheiden we drie visies op de agrarische ontwikkeling van het Noordzeegebied tijdens de periode 1750-1850. De eerste visie kan getypeerd worden als de ‘optimistische’, daar ze de versnelling van het rurale groeiproces na 1750 toeschrijft aan een Agrarische Revolutie. De tweede of ‘pessimistische’ zienswijze daarentegen stelt dat de premoderne landbouw een immobiele sector was die tot diep in de negentiende eeuw geen technische vooruitgang of productiviteitsgroei kende. Tenslotte is er de ‘graduele visie’. Deze karakteriseert de agrarische ontwikkeling in het verleden als een geleidelijk, of een met kleine verbeteringen voortgaand, proces. Gesteld wordt dat de premoderne landbouwontwikkeling niet schoksgewijs verliep maar dat zich, parallel met het bevolkingsverloop, tijdelijke groeiversnellingen en -vertragingen voordeden. Op lange termijn kende de agrarische curve evenwel een stijgend verloop.

Het centrale probleem is dat de discussie over het tempo, het ritme en de richting van de agrarische ontwikkeling tussen 1750 en 1850 in dubbelzinnige termen wordt gevoerd. Sommige auteurs spreken van een Agrarische Revolutie indien de productie en productiviteit een snelle spurt inzetten, terwijl anderen onder het begrip een fundamentele verbetering verstaan van de bestaande technieken. Volgens

1 Met dank aan Prof. em. Herman van der Wee en Prof. Erik Buyst voor hun commentaren op vroegere versies van dit artikel.

2 Afkortingen: AESC = Annales. Economies. Sociétés. Civilisations, AHR = Agricultural History Review, EHR = Economic History Review, JEH = Journal of Economic History, JEEH = Journal of European Economic History, PP = Past and Present en TG = Tijdschrift voor Geschiedenis.

een derde groep van vorsers ligt het geheim van deze Revolutie in het feit dat de primaire sector er in tijden van demografische explosie wel degelijk in slaagde om de bevolking te voeden. Willen wij komen tot degelijke internationale vergelijkingen, dan is een éénduidige conceptuele omkadering meer dan nodig.³

In wat volgt, beschrijven we hoe de verschillende visies op de landbouw-ontwikkeling in de economische geschiedschrijving van de verschillende landen concreet werden uitgewerkt. Geografisch beperken wij ons tot het Noordzeegebied (Groot-Brittannië, Frankrijk, België en Nederland) omdat de gestelde thematiek in dit gebied het meeste inkt deed vloeien. Onderhavig artikel bestaat uit twee delen. In het eerste deel schetsen wij de krachtlijnen van de theorie van de Agrarische Revolutie. In het tweede deel bespreken wij per land de verschillende opvattingen omtrent de agrarische groei in de periode 1750-1850.

2. Krachtlijnen van de theorie van de Agrarische Revolutie

In de Europese landbouwhistoriografie staat de periode 1750-1850 geboekstaafd als de eeuw van de Agrarische Revolutie. De term Agrarische Revolutie ontstond in Britse academische kringen om aan te duiden dat de Engelse landbouw ten gevolge van de tweede enclosure-beweging (1760-1820) evolueerde van een primitieve subsistentielandbouw naar een grootschalig, kapitalistisch productiesysteem. Gaandeweg kende het begrip een ruimere verspreiding en refereerde het naar de explosieve groei van de landbouw in het Noordzeegebied tijdens de eerste fase van de moderne industrialisering.

De orthodoxe theorie van de Agrarische Revolutie kristalliseerde zich rond de idee dat de Europese bevolkingsexplosie tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw een nieuwe fase van agrarische hoogconjunctuur inluidde. De demografische boom genereerde een forse toename van de vraag naar landbouwproducten, waardoor de marktprijzen peilsnel de hoogte inschoten. De vraaghaussé gaf een incentief tot de ontginning van woeste gronden, de teelt van nieuwe gewassen, de toepassing van efficiëntere teeltrotaties, de modernisering van de werktuigen, de verbetering van de bemestings-, drainage- en irrigatietechnieken, de intensivering van het grondgebruik en de veredeling van de gewas- en veeteelt. De innovatie van de Europese landbouw werd nog versterkt door het feit dat de gronden in collectief gebruiksrecht met steun van de overheid op grote schaal werden gepri-

3 Een grote inspanning op dit vlak wordt thans geleverd door de internationale onderzoeksgemeenschap CORN (Comparative Rural History of the North Sea Area). Een aantal congresbundels van deze onderzoeksgemeenschap zijn thans in voorbereiding. Zoals: B.J.P. van Bavel en E. Thoen, eds., *Land productivity and agro systems in the North Sea area: elements for a comparative history* (Fourth CORN Conference, Exeter 3-4 May 1997) (Turnhout, 1999) (ter perse).

vatiseerd en ontgonnen. Met name in België, Engeland en Frankrijk zou de ontwikkeling naar een meer individuele exploitatiestructuur mee aan de basis liggen van de modernisering van de landbouw.⁴

De technische vooruitgang genereerde een zodanig spectaculaire toename van de productie en -productiviteit dat verscheidene historici aan deze groeicyclus een revolutionair élan toekenden. Het concept revolutie mogen wij in deze context niet begrijpen als een plotse en bruuske omwenteling (zoals in de politieke geschiedschrijving) maar als een geleidelijk doch ingrijpend transformatieproces dat de economische ontwikkeling van de primaire sector een voordien ongekende groei-stimulans bezorgde. Ondanks het feit dat de term een misleidende indruk geeft van de aard der agrarische mutaties, verwierf zij in historische kringen een eigen en algemeen aanvaard wetenschappelijk statuut.

Een tweede leidmotief was dat de Agrarische Revolutie in belangrijke mate bijdroeg tot de doorbraak van het moderne industrialisatieproces bij het begin van de negentiende eeuw.⁵ De snelle toename van de landbouwproductie impliceerde immers dat beter kon worden voorzien in de voedselbevoorrading van de niet-agrarische bevolking. Bovendien had de outputstijging tot gevolg dat de industriële vraag naar grondstoffen (lees: nijverheidsgewassen) beter werd gedekt. Niet alleen door de levering van levensmiddelen en grondstoffen maar ook door de transfer van arbeid en kapitaal trok de bloeiende landbouw het Europese industrialisatieproject mee op gang. Zo zorgde de uitstoot van overbodige arbeid uit de primaire sector ervoor dat de ondernemers konden beschikken over een massa van goedkope arbeidskrachten. De stijging van de rurale grondinkomens daarentegen induceerde een forse uitbreiding van de spaarreserves, waardoor meer kapitaal beschikbaar was voor industriële investeringen. Naast deze aanbodfactoren werd ook het belang van de vraagzijde in de verf gezet. Door de excessieve stijging van de landbouwprizen na 1750 kende de koopkracht van de plattelandsbevolking een gevoelige verbetering. Op termijn had dit een gunstige weerslag op de vraag naar industriële goederen.

4 De hypothese dat de rurale eigendoms- en klasseverhoudingen de landbouweconomische groei van pre-industrieel Europa conditioneerden, gaf aanleiding tot een uitgebreid debat, met de Marxistische historicus Brenner als spilfiguur. Omdat het ons te ver zou leiden om dieper op dit dispuut in te gaan, vermelden wij enkel de belangrijkste publicaties terzake. T.H. Ashton en C.H.E. Philpin, eds., *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* (Cambridge, 1985); R. Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' in: *PP*, 70 (1976), 30-74; R. Brenner, 'The agrarian roots of European capitalism' in: *PP*, 97 (1982), 16-113.

5 Het paradigma dat de Agrarische Revolutie een belangrijke voedingsbodem was voor de Industriële Revolutie werd vooral uitgewerkt door Rostow. Zie: W.W. Rostow, *The stages of economic growth* (Cambridge, 1960).

3. Historiografisch overzicht per land

3.1. Groot-Brittannië⁶

De geestelijke vader van de Agrarische Revolutie-theorie in Groot-Brittannië was ongetwijfeld Lord Ernle.⁷ Centraal in Ernles werk stond de idee dat de Engelse landbouw tussen 1760 en 1840 een technische herstructurering kende, waardoor zij zich in snel tempo ontpopte tot een hoogproductieve sector. De meest fundamentele technische innovaties werden geïntroduceerd door aristocratische boeren, die op hun uitgestrekte boerderijen tal van progressieve landbouwmethoden uitprobeerden. Het ging daarbij vooral om de teelt van nitrerende gewassen (zoals rapen en klaver), de toepassing van efficiëntere teeltrotaties (Norfolkse vierslagstelsel), het gebruik van mechanische werktuigen en het selectief fokken van vee. Eigentijdse agronomen gaven veel ruchtbaarheid aan deze landbouwkundige experimenten en zorgden er voor dat de nieuwe technieken een algemene verspreiding kenden. Bovendien werd de modernisering van de landbouw nog bevorderd door de nieuwe golf van enclosures sinds het midden van de achttiende eeuw. De parlementaire *enclosure-acts* schaften de verstarrende gemene grondgebruiksrechten binnen het stelsel van de open velden af en versterkten de accumulatie van het cultuurareaal in handen van kapitaalintensieve en marktgerichte bedrijven. Aldus openden zij de weg voor de innovatie van de landbouw.

Bij de theorie van Ernle moeten twee kritische kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste overschatte Ernle de innovatieve rol van de *gentlemen-farmers*. Sommige innovaties, die hij aan de adellijke herenboeren toeschreef, dateerden al van

6 Onderstaand overzicht steunt op: J.V. Beckett, *The Agricultural Revolution* (Oxford, 1990); B. Campbell en M. Overton, 'A new perspective on medieval and early modern agriculture: six centuries of Norfolk farming, 1250-1850' in: *PP*, 141 (1993), 38-105; B. Campbell en M. Overton, 'L'histoire agraire de l'Angleterre avant 1850. Bilan historiographique et état actuel de la recherche' in: *Histoire et Sociétés Rurales*, 9 (1998), 77-105; J.M. Chevet, 'Quelle "révolution agricole" en Angleterre ? A propos de deux livres récents sur l'agriculture anglaise du Moyen Age au milieu du XIXe siècle' in: *Histoire et Mesure*, XI (1996), 389-410; P. Mathias, 'Agriculture and industrialization' in: P. Mathias en J.A. Davis, eds., *The first Industrial Revolutions* (Oxford en Cambridge, 1989), 101-126; G.E. Mingay, 'The "Agricultural Revolution" in English history: a reconsideration' in: C.K. Warner, ed., *Agrarian conditions in modern European history* (London, 1966), 60-79; M. Overton, 'Agricultural Revolution ? England 1500-1850' in: A. Digby en C.H. Feinstein, eds., *New directions in economic and social history* (London, 1989), 9-21; J. Thirsk, *England's agricultural regions and agrarian history* (London, 1987); A. Thompson, *The dynamics of the Industrial Revolution* (London, 1973); P. Timmer, 'The turnip, the new husbandry and the English Agricultural Revolution' in: *Quarterly Journal of Economics*, 83 (1969), 375-395; D. Woodward, 'Agricultural Revolution in England 1500-1900: a survey' in: *The Local Historian*, 9 (1971), 323-333.

7 Lord Ernle, *English farming past and present* (London, 19616).

vorige eeuwen (veevoederteelt) of deden zich in werkelijkheid nooit voor (mechanisering). Anderen sorteerden slechts een gering effect op de economische ontwikkeling van de landbouw (veerasveredeling). Later onderzoek toonde aan dat de technische innovatie niet de verdienste was van een selecte groep landheren maar zij eerder een gradueel en anoniem proces was, waarbij de landbouw zich steeds beter wist aan te passen aan de ecologische en economische omgeving. Ten tweede schetste Ernle een te negatief beeld van de landbouw in het systeem van de open velden. De methoden die binnen dit systeem werd toegepast, bleken in vele gebieden minder achterlijk of statisch te zijn dan deze auteur suggereerde.⁸

Ook Mingay karakteriseerde de ontwikkeling van de Engelse landbouw in de periode na 1750 als revolutionair.⁹ Het revolutionaire groei-aspect bleek vooral uit de nooit eerder vertoonde stijging van de nationale voedselproductie. Voortbouwend op het ideeëngoed van Ernle schreef hij de explosieve groei van de primaire sector toe aan de verbetering van de landbouwtechniek en de wijziging in de rurale eigendomsverhoudingen. Wat het eerste aspect betreft, waren de teelt van nieuwe veevoerders, de invoering van rationele rotatiesystemen en de toepassing van het koppelstelsel van decisiief belang.¹⁰ Wat het tweede aspect betreft, wees hij op het heilzame effect van de tweede enclosure-beweging. Enerzijds leidde de privatisering en concentratie van het grondbezit tot een technische verbetering en commercialisering van de landbouw. Anderzijds lokte de omheining en ontginning van de gemene gronden een grote vraag naar arbeid uit, wat de werkgelegenheid op het platteland een nieuwe opstoot gaf. In tegenstelling tot Ernle beschouwde Mingay de periode van de Agrarische Revolutie als een versnellingsfase binnen een langetermijnontwikkeling en niet als een radicale breuk met de evolutie in de voorafgaande periode. Meermaals benadrukte hij dat de modernisering van de landbouw al een aanzet vond in de zeventiende en vroege achttiende eeuw maar dat zij pas in de periode 1750-1850 op kruissnelheid kwam.

De orthodoxe theorie van Ernle en Mingay werd sinds de jaren 1960 gecontesteerd door tal van auteurs, waaronder Kerridge, John, Jones, Cole en Crafts. In hun

8 M.A. Havinden, 'Agricultural progress in open-field Oxfordshire' in: *AHR*, 9 (1961), 73-83.

9 Van de talrijke publikaties van Mingay vermelden wij vooral: J.D. Chambers en G.E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880* (London, 1966); G.E. Mingay, *Arthur Young and his times* (London, 1975); G.E. Mingay, *The Agricultural Revolution: changes in agriculture 1650-1880* (London, 1977); G.E. Mingay, 'Agricultural productivity and agricultural society in eighteenth-century England' in: G. Grantham en C.S. Leonard, eds., *Agrarian organization in the century of industrialization: Europe, Russia and North America* (London, 1989), 31-48; G.E. Mingay, 'The progress of agriculture, 1750-1850' in: G.E. Mingay, ed., *The agrarian history of England and Wales*, Vol. VI (Cambridge, 1989), 938-971.

10 Het koppel- of wisselstelsel is een stelsel waarbij het land gedurende enige jaren werd bebouwd met gewassen om het daarna te benutten als kunstmatig weiland.

ogen zette de Engelse landbouw reeds voor het midden van de achttiende eeuw een spectaculaire groeibeweging in. Door zich tegen de algemeen heersende opvattingen af te zetten, gaven deze revisionisten een nieuwe wending aan het debat over de Agrarische Revolutie.

Volgens Kerridge manifesteerde de Agrarische Revolutie zich in de periode 1560-1770 en grotendeels zelfs voor 1673.¹¹ De stuwende kracht achter deze Revolutie was de algemene verspreiding van het koppelstelsel. De andere technische verbeteringen die de landbouwontwikkeling in een stroomversnelling brachten, waren: de verbouw van nieuwe gewassen, de nieuwe typen van vruchtopvolging, de uitbreiding en verbetering van de bemesting, de veredeling van de veeteelt, de groot-scheepse drooglegging van moeraslanden en de irrigatie van uiterwaarden. De gunstige economische impact van deze technische verbeteringen weerspiegelde zich in het feit dat de landbouwsector een groeiend exportsurplus realiseerde, zelfs al kende de bevolking in de beschouwde periode een verdubbeling. Hoewel Kerridge erkende dat zich ook voor 1560 en na 1770 een aantal cruciale innovaties aftekenden, veroorzaakten zij volgens hem een minder uitgesproken outputstijging dan in de twee tussenliggende eeuwen.

In het midden van de jaren 1960 voerde Jones aan dat de Engelse landbouw vooral in de periode 1650-1750 een gedaanteverandering onderging.¹² Hij onderstreepte dat deze transitie te wijten was aan de verbouw van nieuwe voedergewassen en de betere inpassing van de gewassen in het teeltplan. De technische vooruitgang was een antwoord op de inzinking van de graanprijzen na 1650. Omdat de daling van de graanprijzen de winstperspectieven in de akkerbouw beperkten, streefden de landbouwers ernaar om de productiviteit en rendabiliteit van hun bedrijf te verhogen door groenvoeders te verbouwen en meer vee te kweken. Ook John deelde Jones' overtuiging dat de daling van de graanprijzen na 1650 een aanzet gaf tot de intensivering van de landbouw.¹³ Hij voegde er wel aan toe dat de agrarische ontwikkeling nog versneld werd door de expansie van de Engelse zeehandel (toename van graanexport).¹⁴

11 E. Kerridge, *The Agricultural Revolution* (New York, 1968); E. Kerridge, 'The Agricultural Revolution reconsidered' in: *Agricultural History*, 43 (1969), 463-476.

12 E.L. Jones, 'Agriculture and economic growth in England, 1660-1750: agricultural change' in: J. Hoppit en E.A. Wrigley, eds., *The Industrial Revolution in Britain II*, Volume 3, Part 3 (Oxford en Cambridge, 1994), 55-73; E.L. Jones, *Agriculture and the Industrial Revolution* (Oxford, 1974).

13 A.H. John, 'The course of agricultural change 1660-1760' in: L.S. Pressnell, ed., *Studies in the Industrial Revolution presented to T.S. Ashton* (London, 1960), 125-155.

14 A.H. John, 'Aspects of English economic growth in the first half of the eighteenth century' in: *Economica*, 28 (1961), 176-190; A.H. John, 'English agricultural improve-

De revisionistische these, of these dat de Engelse landbouw zich al *voor 1750* in een hoog tempo ontwikkelde, werd kwantitatief onderbouwd door Cole¹⁵ en Crafts.¹⁶ Hun publicaties illustreerden dat de gangbare ramingen - waaronder deze van Deane en Cole¹⁷ - de nationale productie in de eerste helft van de achttiende eeuw onderschatten. Terwijl Deane en Cole becijferden dat de agrarische output in de eerste eeuwheft steeg met gemiddeld 0,24% per jaar, stelden Cole en Crafts deze toename op 0,60 tot 0,64% per jaar! Het duurde tot het laatste kwart van de eeuw alvorens dit groeipercentage opnieuw werd overschreden (tabel 1)

Tabel 1. *Gemiddelde jaarlijkse groei van Engelse landbouwproductie in reële termen, 1700-1831 (%)*

Auteur	1700-1760	1760-1780	1780-1800	1801-1831
Deane en Cole	24	0,47	0,65	1,64
Cole	64	0,44	0,71	-
Crafts	60	0,13	0,75	1,18

Een andere groep van onderzoekers beweerden dat zich tussen 1600 en 1900 verscheidene Agrarische Revoluties voordeden. Tot dit kamp behoorden ondermeer Thompson en Allen. Thompson onderscheidde drie Agrarische Revoluties, waarvan de eerste plaatsgreep in de tweede helft van de achttiende eeuw, de tweede tussen 1815 en 1880 en de derde in het eerste kwart van de twintigste eeuw.¹⁸ In het verlengde van Mingay's werk poneerde hij dat de verbetering van de akkerbouwtechniek en de veranderingen in de institutionele omgeving de hoofdingrediënten waren van de eerste Agrarische Revolutie. De tweede Revolutie was gebaseerd op de toenemende import van productiviteitsverhogende inputs van buiten de landbouw, in het bijzonder meststoffen (guano) en veevoerders (oliekoeken).

ment and grain exports, 1660-1765' in: D.C. Coleman en A.H. John, eds., *Trade, government and economy in pre-industrial England* (London, 1976), 45-67.

15 W.A. Cole, 'Factors in demand, 1700-80' in: R. Floud en D. McCloskey, eds., *The Economic history of Britain since 1700*, Vol. 1 (Cambridge, 1981), 36-65.

16 N.F.R. Crafts, 'British economic growth in the eighteenth century: a re-examination of Deane and Cole's estimates' in: *EHR*, 29 (1976), 226-235; N.F.R. Crafts, 'British economic growth, 1700-1831: a review of the evidence' in: *EHR*, 36 (1983), 177-199; N.F.R. Crafts, *British economic growth during the Industrial Revolution* (Oxford, 1985); N.F.R. Crafts, 'British economic growth, 1700-1850: some difficulties of interpretation' in: *Explorations in Economic History*, 24 (1987), 245-268.

17 P. Deane en W.A. Cole, *British economic growth 1688-1959* (Cambridge, 1969²).

18 F.M.L. Thompson, 'The second Agricultural Revolution, 1815-1880' in: *EHR*, 21 (1968), 62-77.

De derde Revolutie tenslotte vloeide voort uit de mechanisering van het productieproces en vormde in feite het sluitstuk van de modernisering van de Engelse landbouw.

Dat de Agrarische Revolutie geen éénmalig historisch gegeven was, werd beaamd door Allen.¹⁹ Hij bepleitte dat Engeland tussen 1450 en 1850 twee Agrarische Revoluties beleefde. De eerste Revolutie (of *yeomen's revolution*) dateerde van de zeventiende eeuw en kenmerkte zich door een indrukwekkende stijging van de grondproductiviteit. De groei steunde op de kleine familiale eigendomsbedrijven en genereerde een gevoelige toename van het nationale inkomen. In de achttiende eeuw daarentegen leidden de uitbouw van het moderne hypotheekwezen en de omheining van de open velden tot een concentratie van het onroerend goederbezit en de creatie van grote, commerciële bedrijven. Het oprukkend agrarisch kapitalisme ondermijnde de positie van de kleine en middelgrote landeigenaars, ten gunste van de rijke landheren. Deze laatsten werkten zich op tot de protagonisten van de tweede Agrarische Revolutie, aangeduid als *landlords' revolution*. Deze Revolutie bracht geen expansie van de agrarische output of werkgelegenheid te weeg en droeg dus nauwelijks bij tot de nationale economische groei.

Slechts een minderheid van de Angelsaksische onderzoekers velden een negatief oordeel omtrent de Agrarische Revolutie in de achttiende eeuw. De belangrijkste woordvoerders in dit verband waren O'Brien²⁰ en Clark.²¹ O'Briens verdict luidde dat de agrarische dynamiek in de periode voor de introductie van de kunstmeststoffen en de mechanisering van het productieproces te bescheiden was om er het predikaat van Revolutie aan toe te kennen. Ook Clark merkte op dat de toename van de grond- en arbeidsproductiviteit tussen 1700 en 1850 minimaal was. Zijn meest recente artikelen ontmaskeren dat de illusie van de Agrarische Revolutie in stand wordt gehouden door de onderschatting van het belang van de primaire sector bij het begin van de eeuw. Waar Crafts en Harley het BNP-aandeel van de

19 Vooral: R.C. Allen, 'Agrarian fundamentalism and English agricultural development' in: E. Aerts, e.a. eds., *Structures and dynamics of agricultural exploitations: ownership, occupation, investment, credit, markets* (Proceedings Tenth International Economic History Congress, Session B-2) (Leuven, 1990), 57-66; R.C. Allen, 'The two English Agricultural Revolutions, 1450-1850' in: B.M.S. Campbell en M. Overton, eds., *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity* (Manchester en New York, 1991), 236-254; R.C. Allen, *Enclosure and the yeoman: the agricultural development of the South Midland, 1450-1850* (Oxford, 1992); R.C. Allen, 'Agriculture during the Industrial Revolution' in: R. Floud en D. McCloskey, eds., *The Economic history of Britain since 1700*, Vol. 1 (Cambridge, 1981), 96-122.

20 P. O'Brien, 'Agriculture and the Industrial Revolution' in: *EHR*, 30 (1977), 166-181.

21 G. Clark, 'Yields per acre in English agriculture, 1250-1860: evidence from labour input' in: *EHR*, 44 (1991), 445-460; G. Clark, 'Agriculture and the Industrial Revolution: 1700-1850' in: J. Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution. An economic perspective* (Boulder, San Francisco en Oxford, 1993), 227-266.

landbouw rond 1700 op 37% ramen, is 49% volgens Clark een veel realistischer cijfer.²² Deze herschatting impliceert dat de output per arbeider in het vroeg achttiende-eeuwse Engeland al tweemaal hoger lag dan in de meeste Europese landen omstreeks 1850.²³ Via een indirecte raming van de belangrijkste factorvergoedingen (renten, lonen en interesten) stelde hij vast dat de waarde van de akkerbouw-output op anderhalve eeuw tijd toenam met maximaal 20%. Vergeleken met de toenmalige bevolkingsgroei (+ 331%) was dit een peulschil.²⁴

Recentelijk werd de traditionele visie van de Agrarische Revolutie, zoals vertolkt door Mingay, in ere hersteld. Dit was vooral te danken aan het werk van Overton.²⁵ Overtons onderzoek, dat zich hoofdzakelijk richtte op de oostelijke graafschappen Norfolk en Suffolk, bevestigde de these dat de groei van de landbouw in de eeuw na 1750 een revolutionair cachet had. De agrarische expansie vertaalde zich in een voordien ongeëvenaarde productievermeerdering. Op honderdvijftig jaar tijd nam de output 2,5 tot 3 keer toe! De groei verliep in crescendo, van gemiddeld 0,38-0,81% per jaar in de periode 1700-1750, tot 0,55-0,81% in de tweede helft van de achttiende eeuw en 1,18% tussen 1800 en 1830. De hausse werd veroorzaakt door een verdubbeling van de grond- de arbeidsproductiviteit, wat op haar beurt het resultaat was van een reeks technische innovaties. Niettegenstaande dat sommige van deze innovaties (zoals de verbouw van veevoeders) teruggingen tot de late zestiende eeuw, forceerden zij pas een beslissende doorbraak in de tweede helft van de achttiende eeuw. Begeesterd door de groeitheorie van Adam Smith wees Overton op de vitale rol van de markt. In zijn ogen werd de ontwikkeling van de Engelse landbouw sinds 1750 eerder gestuurd door de stijging van de landbouwprijzen en de toenemende marktintegratie dan door de veranderingen in de institutionele omgeving. De wijzigingen in de rurale bezits- en bedrijfsverhoudingen versnelden weliswaar het moderniseringsproces maar vormden zeker niet de noodzakelijke voorwaarde daartoe.

In grote lijnen zijn er binnen het Britse discours dus vier strekkingen merkbaar: 1) de orthodoxe school, die de Agrarische Revolutie situeert in de periode 1750-1850 (Ernle, Mingay en Overton), 2) de revisionistische stroming, volgens dewel-

22 N.F.R. Crafts en C.K. Harley, 'Output growth and the British Industrial Revolution: a restatement of the Crafts-Harley view' in: *EHR*, 45 (1992), 703-730.

23 G. Clark, 'Too much Revolution: agriculture in the Industrial Revolution, 1700-1860' in: J. Mokyr, ed., *The economics of the Industrial Revolution*, 28-31 (ter perse).

24 G. Clark, *A Revolution too many: the Agricultural Revolution, 1700-1850* (Agricultural History Center. University of California. Working Paper Series, no. 91) (Davis, 1997), 5.

25 M. Overton, *Agricultural Revolution in England. The transformation of the agrarian economy 1500-1800* (Cambridge, 1996); M. Overton, 'Re-establishing the English Agricultural Revolution' in: *AHR*, 44 (1996), 1-20.

ke de groei voor 1750 veel sterker was dan de orthodoxen aanvaardden (Kerridge, Jones, John, Cole en Crafts), 3) de strekking die de Agrarische Revolutie niet beschouwt als een uniek maar wel als een meermaals optredend fenomeen (Allen en Thompson) en 4) de pessimistische school, die het voorkomen van een Agrarische Revolutie voor 1850 falsifieert (Clark en O'Brien). Momenteel lijkt de eerste visie aan de winnende hand.

Uit bovenstaand historiografisch overzicht blijkt vooreerst dat de opinies omtrent de datering en onderliggende krachten van de Agrarische Revolutie in Engeland sterk uiteenlopen. Desondanks bestaat er een eensgezindheid over het feit dat zich tussen 1500 en 1800 een aantal technische transformaties voordeden die de ontwikkeling van de landbouw op een hoger niveau brachten. Ten tweede valt op dat de idee van een eeuwenlang immobilisme, dat vooral furore maakte in de Franse en Belgische historiografie, geen weerklank vond in Angelsaksische kringen. Ten derde dient aangestipt dat de vraag naar de economische repercussies van de tweede enclosure-beweging nog steeds een heet hangijzer is in het agrarische onderzoek van Engeland. Ook al trekt niemand nog in twijfel dat de landbouw in het systeem van de open velden veel efficiënter en flexibeler was dan men aanvankelijk dacht, blijft het onduidelijk wat het effect was van de enclosures op het productiviteitsverloop. De laatste jaren bestaat de tendens om dit effect te relativeren (McCloskey)²⁶ en zelfs te negeren (Allen en Clark).²⁷ Het probleem is dat tot nog

26 D. McCloskey, 'The economics of enclosure: a market analysis' in: W.N. Parker en E.L. Jones, eds., *European peasants and their markets* (Princeton, 1975), 123-160; D. McCloskey, 'The open fields of England: rent, risk and the rate of interest, 1300-1815' in: D.W. Galenson, ed., *Markets in history. Economic studies of the past* (Cambridge, 1989), 5-51.

27 R.C. Allen, 'The efficiency and distributional consequences of eighteenth century enclosures' in: *The Economic Journal*, 92 (1982), 937-953; R.C. Allen, 'Enclosure, farming methods, and the growth of productivity in the South Midlands' in: G. Grantham en C.S. Leonard, eds., *Agrarian organization in the century of industrialization: Europe, Russia and North America* (London, 1989), 69-88; R.C. Allen en C. O'Grada, 'On the road again with Arthur Young: English, Irish and French agriculture during the Industrial Revolution' in: *JEH*, 48 (1988), 93-116; G. Clark, 'Commons sense: common property rights, efficiency, and institutional change' in: *JEH*, 58 (1998), 73-102. Turner en Wordie daarentegen benadrukten dat de landbouw in de achttiende eeuw veel rendabeler was in de omheinde dan in de niet-omheinde dorpen. Lees in dit verband: M.E. Turner, 'Agricultural productivity in England in the eighteenth century: evidence from crop yields' in: *EHR*, 35 (1982), 483-510; M.E. Turner, 'Agricultural productivity in eighteenth-century England: further strains of speculation' in: *EHR*, 37 (1984), 252-257; M.E. Turner, *Enclosures in Britain 1750-1830* (London, 1984); M.E. Turner, 'English open fields and enclosures: retardation or productivity improvements?' in: *JEH*, 46 (1986), 669-692; M.E. Turner, 'Parliamentary enclosures: gains and costs' in: A. Digby en C.H. Feinstein, eds., *New directions in economic and social history* (London, 1989), 22-34; J.R. Wordie, 'The chronology of English enclosure, 1500-1914', in: *EHR*, 36 (1983), 483-505.

toe enkel een intertemporele vergelijking werd gemaakt van de landbouwproductiviteit in verschillende groepen van omheinde en niet-omheinde dorpen. In het licht van de gestelde problematiek verdient het echter voorkeur om een analyse uit te voeren van de productiviteit binnen eenzelfde groep van dorpen, voor- en nadat deze werden omheind.

3.2. Frankrijk²⁸

Terwijl in de Angelsaksische vakliteratuur vooral een optimistische stemming heerste, schetsten de Franse historici een overwegend negatief beeld van de agrarische ontwikkeling in de periode 1750-1850. De meeste vorsers schilderden de Franse landbouw tot 1850-1875 af als een stabiel ecosysteem, gekenmerkt door een haast constante productiegrens en versterde technologie.

Deze pessimistische visie werd reeds in het begin van onze eeuw verwoord door Augé-Laribé. Deze splitste de Franse landbouwgeschiedenis op in drie perioden: de periode van de traditionele landbouw (1600-1815), de transitieperiode 1815-1870 en de periode van de moderne landbouw (1870-1910). Hij poneerde dat de primaire economie tijdens de eerste twee fasen geen structurele transformatie kende maar dat zij pas tijdens de derde fase een grote sprong voorwaarts maakte. Dit laatste was te danken aan de modernisering van de productie- en distributietechnieken.²⁹

De geestelijke vader van de Annales-school, Bloch, hield er een meer graduele zienswijze op na. Hij verklaarde dat de agrarische groei van Frankrijk tot 1700 zeer geleidelijk verliep.³⁰ Onder impuls van verscheidene juridische hervormingen (zoals de afschaffing van gemene grondgebruiksrechten en feodale plichten) en technische verbeteringen (zoals de invoering van nieuwe rotatieschema's en de bewerking van woeste gronden) werd de rurale ontwikkeling tijdens de achttiende eeuw op een hoger groeipad gebracht. De agrarische opleving had niet het karakter van een revolutie, in de betekenis van een abrupte schok na eeuwen van stagnatie, maar vormde slechts een aanloop tot de snelle groei in de negentiende eeuw.

De sombere visie op de Franse landbouwwontwikkeling werd vooral gevoed door het neomalthusiaanse denken van de naoorlogse Annales-historici. Tot deze gene-

28 In verband met het debat over de Agrarische Revolutie in Frankrijk verwijzen wij naar: M. Garden, 'Un procès: la "révolution agricole" en France' in: P. Leon, ed., *Inerties et révolutions: 1730-1840* (Paris, 1978), 178-197; J.L. Goldsmith, 'The agrarian history of preindustrial France. Where do we go from here?' in: *JEEH*, 13 (1984), 175-199; J.L. van Zanden, 'Een debat dat niet gevoerd werd: over het karakter van het proces van premoderne economische groei' in: *NEHA Bulletin*, 8 (1994), 77-92.

29 M. Augé-Laribé, *L'évolution de la France agricole* (Paris, 1912); M. Augé-Laribé, *La révolution agricole* (Paris, 1955).

30 M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Oslo, 1931).

ratie van historici behoorden ondermeer Braudel,³¹ Chaunu,³² De Saint-Jacob,³³ Goubert,³⁴ Le Roy Ladurie³⁵ en Meuvret.³⁶ De grote inspirator van deze generatie was ongetwijfeld Meuvret. De rode draad doorheen zijn werk was dat de bevolking tijdens het Ancien Régime geen bovengrens kon overschrijden omwille van de regelmatig en hard toeslaande sterftecrisissen in oorlogs-, pest- en hongersjaren. De subsistentiecrisis verlamden tot in de eerste helft van de achttiende eeuw de economische groei en technische vooruitgang van de landbouw.

Deze gedachtengang werd ook gevolgd door Le Roy Ladurie.³⁷ Hij typeerde het premoderne Frankrijk (1300-1720) als een *écosystème homéostatique* of stagnerende maatschappij, waarbij de evolutie van bevolking en voedselproductie in periodiek op- en neergaande fasen verliep zonder dat zich op lange termijn een duurzame groei aftekende. Het immobilisme van deze samenleving viel af te lezen uit het feit dat het totale inwonertal op vier eeuwen tijd slechts toenam van vijftien tot zeventien miljoen en dat het agrarische outputniveau van rond 1300-1340 in grote delen van het land maar in de eerste helft van de achttiende eeuw werd doorbroken. Het lage productiviteitsniveau remde de verstedelijking en algemene economische groei sinds de Late Middeleeuwen sterk af. Getuige de tiendpachten viel er pas sinds 1720-1750 een kentering te bespeuren in de productiecurve.³⁸ Binnen een bestek van tachtig jaar (1700/1709-1780/1789) verhoogde de output met 25 tot 40% en dit ten gevolge van de combinatie van nieuwe ontginningen en een reeks van kleine verbeteringen.³⁹ Omdat de groei niet begeleid werd door een proces van technologische modernisering weigerde Le Roy Ladurie te spreken van een Agrarische Revolutie.

De neomalthusiaanse interpretatie van de Annales-historici werd van verschillende zijden zwaar onder vuur genomen. Het belangrijkste bezwaar was dat genoemde vorsers te weinig rekening hielden met de bredere economische context

31 F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme XVe-XVIIIe siècle* (Paris, 1967).

32 P. Chaunu, 'Conjoncture, structures, systèmes de civilisations' in: *Conjoncture économique. Structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, Paris, 1974, 21-35.

33 P. De Saint-Jacob, *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime* (Toulouse, 1960).

34 P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Paris, 1960).

35 E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc* (Paris, 1966).

36 J. Meuvret, 'Les crises de subsistance et la démographie de la France d'Ancien Régime' in: *Population*, 1 (1946), 643-650.

37 E. Le Roy Ladurie, 'L'histoire immobile' in: *AESC*, 29 (1974), 673-692.

38 E. Le Roy Ladurie, 'Dîmes et produit net agricole (XVe-XVIIIe siècle)' in: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien* (Paris, 1973), 271-280; E. Le Roy Ladurie, 'De la crise ultime à la vraie croissance (1660-1789)' in: G. Duby en A. Wallon, eds., *Histoire de la France rurale*, Vol. 2 (Paris, 1975), 345-575.

39 De these van Le Roy Ladurie dat de Franse landbouw in de achttiende eeuw door een reeks van kleine technische verbeteringen opnieuw tot adem kwam, was niet zo origineel.

waarbinnen de Franse landbouw opereerde en zij hierdoor een aantal ingrijpende mutaties, die zich tussen de Late Middeleeuwen en het midden van de achttiende eeuw voordeden, minimaliseerden. Zo hechtten ze onvoldoende belang aan de toenemende graad van verstedelijking, de grotere diversificatie van de rurale beroepsstructuur, de voortschrijdende specialisatie en commercialisering van de plattelandseconomie.

In de voetsporen van de Annales verdedigde ook Morineau een pessimistisch standpunt.⁴⁰ In zijn controversiële boek *Les faux-semblants d'un démarrage économique* noemde hij de Agrarische Revolutie een hardnekkige en historisch te verwerpen mythe. Hij besloot dit op basis van het stagnerende verloop van de graanproductiviteit tussen de vijftiende en het midden van de negentiende eeuw. Het beperkte groeipotentieel van de premoderne landbouw bleek eveneens uit de geleidelijke opname van nieuwe, hoogproductieve voedingsgewassen in het teeltplan, zoals aardappelen, maïs en boekweit. Morineau interpreteerde de evolutie naar een meer gevarieerde teeltstructuur niet als een vorm van landbouwtechnische vooruitgang maar als een teken dat de traditionele graanbouw onmachtig was om de voedselbehoeften van de groeiende bevolking te dekken. De knelpunten in de levensmiddelenvoorziening moesten daarom worden opgeheven door de massale verbouw van surrogaatgewassen met een hoge calorie-opbrengst per hectare.

De negatieve evaluatie van de Franse landbouwontwikkeling kon in de jaren 1960-1970 ook rekenen op de steun van Angelsaksische onderzoekers. Vooral Cameron en Clapham traden de mening bij dat de Franse landbouw voor de jaren 1840-1850 geen wezenlijke transformatie onderging.⁴¹ Deze hypothese werd enigszins afgezwakt door Newell, wiens onderzoek aantoonde dat al sinds de jaren 1815-1824 een aanhoudende outputtoename merkbaar was.⁴²

Poitrineau had dit idee reeds uitgewerkt voor de regio van Auvergne. A. Poitrineau, *La vie rurale en basse Auvergne au XVIIIe siècle* (Paris, 1965).

40 M. Morineau, 'Y a-t-il une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?' in: *Revue Historique*, 92 (1968), 299-326; M. Morineau, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1971); M. Morineau, 'Révolution agricole, révolution alimentaire, révolution démographique' in: *Annales de Démographie Historique*, 1974, 335-371; M. Morineau, 'Simple calculs relatifs à une prétendue révolution agricole survenue en France au XVIIIe siècle' in: *Revue Historique*, 119 (1995), 91-108.

41 J.H. Clapham, *Economic development of France and Germany 1815-1914* (Cambridge, 1966), 6; R. Cameron, *France and the economic development of Europe, 1800-1914* (Chicago, 1965), 52.

42 W.H. Newell, 'The Agricultural Revolution in nineteenth-century France' in: *JEH*, 33 (1973), 697-730.

Het enige positieve geluid in het Frans debat kwam van Toutain.⁴³ In tegenstelling tot zijn collega's was hij ervan overtuigd dat de Franse landbouw in de achttiende eeuw een unieke groeiversnelling beleefde. In het begin van de jaren 1960 voerde Toutain volgens de principes van de moderne Nationale Boekhouding een raming uit van het agrarisch product in Frankrijk tussen 1700 en 1958. Zijn databank bracht aan het licht dat de reële output tussen 1701 en 1854 toenam met factor 2,7. De akkerbouwproductie steeg merkkelijk trager dan deze van de veehouderij (222% ten opzichte van 433%). Het zwaartepunt van de groei situeerde zich in de periode na 1750. Schommelde de gemiddelde toename van het landbouwproduct in de eerste helft van de achttiende eeuw rond de 0,33% per jaar dan bedroeg dit in de jaren 1751-1812 zowat 0,84% en tijdens de daaropvolgende decennia (1812-1854) zelfs 0,90%. Met uitzondering van de jaren 1781-1790 en 1815-1824 breidde de productie sneller uit dan de bevolking. Ondanks de degelijke methodologische onderbouw stuitten Toutains schattingen op felle kritiek. Het hoofdbezwaar betrof de zwakke heuristische basis van zijn studie. Voor bepaalde perioden raadpleegde hij slechts een klein deel van het overvloedige bronnenmateriaal of deed hij enkel een beroep op dubieuze en moeilijk te verifiëren statistieken.⁴⁴

De afgelopen vijftien jaar (1985-1999) vond Toutains groei-optimisme opnieuw aanhangers onder de Franse academici. Gesterkt door de nieuwe onderzoeksresultaten betreffende de Engelse landbouwwontwikkeling won de hypothese van de agrarische groeiversnelling in de achttiende eeuw steeds meer terrein. Voor het departement van Caux bijvoorbeeld betitelde Lemarchand de achttiende eeuw aan als *le beau siècle*, omdat de demografische expansie en de uitbreiding van het marktverkeer er na 1740 een immense verbetering van de landbouwtechniek en toename van de productie uitlokten.⁴⁵ In verband met het departement van Ile-de-France, of het rurale gewest rond Parijs, registreerden Moriceau en Postel-Vinay eenzelfde

43 J.C. Toutain, 'Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958' in: *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, vol. 115, série AF, nrs. 1-2, 1961, 1-221 en 1-277.

44 E. Le Roy Ladurie, 'Les comptes fantastiques de Gregory King' in: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien* (Paris, 1973), 252-270; B.H. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis' in: *AAG Bijdragen*, 14 (1967), 105-228. Het oordeel van Slicher van Bath over het werk van Toutain is ronduit vernietigend. Volgens Slicher van Bath is Toutains boek doorspekt met betwistbare veronderstellingen, onjuiste berekeningen en foutieve interpretaties, waardoor zijn productiecijfers van weinig betekenis zijn.

45 G. Lemarchand, *La fin du féodalisme dans le Pays de Caux. Conjoncture économique et démographique et structure sociale dans une région de grande culture de la crise du XVIIe siècle à la stabilisation de la Révolution (1640-1795)* (Paris, 1989).

evolutie.⁴⁶ Ook hier bracht de stijgende vraag en de toenemende marktintegratie in de tweede helft van de achttiende eeuw een proces van technologische transformatie op gang. De teelt van nieuwe gewassen, de uitbreiding en kwalitatieve verbetering van het mestaanbod en de perfectionering van de gebruikte werktuigen verhoogden de agrarische efficiëntie, met als gevolg dat de productie in stijgende lijn ging.⁴⁷ Niet alleen in de regionale monografieën maar ook in de bredere synthesewerken worden de traditionele opvattingen over de homeostatische landbouw in pre-industrieel Frankrijk steeds meer op de helling gezet.⁴⁸

Bovenstaande synthese brengt ons tot de volgende eindbalans. In eerste instantie is het duidelijk dat het sombere beeld van de Franse landbouw tijdens het Ancien Régime tot het midden van de jaren 1980 de historiografie beheerste. Gedurende het laatste decennium rukt het rurale onderzoek zich langzaam los van de neomalthusiaanse Annales-traditie en lijkt de optimistische visie het pleit te winnen. Steeds meer dringt het besef door dat de premoderne landbouwtechniek voor 1850 een complex was van kleine en cumulatief op elkaar inwerkende verbeteringen, die na 1750 leidden tot een stijging van de productie en productiviteit. In tweede instantie dient gesignaleerd dat er een prangende nood bestaat aan interregionale vergelijkingen en macro-economische studies met degelijke statistische grondslag.⁴⁹

3.3. België

Een belangrijk voorloper van de Agrarische Revolutie-theorie in België was Pirenne.⁵⁰ In het befaamde *Histoire de Belgique* poneerde de Gentse hoogleraar dat de snelle rurale bevolkingsaanwas na de Vrede van Aken (1748) de landbouwers dwong om meer en efficiënter te produceren. Met name in het dicht bevolkte en sterk verstedelijkte gebied van Vlaanderen lokte de demografische groeivernel-

46 J.M. Moriceau en G. Postel-Vinay, *Ferme, entreprise, famille. Grande exploitation et changements agricoles XVIIe-XIXe siècles. Les Chartiers XVIIe-XIXe siècles* (Paris, 1992); J.M. Moriceau, *Les fermiers de l'Île-de-France. L'ascension d'un patronat agricole (XVe-XVIIIe siècle)* (Paris, 1994); J. M. Moriceau, 'Au rendez-vous de la "Révolution agricole" dans la France du XVIIIe siècle. A propos des régions de grande culture' in: *Annales. Histoire. Sciences Sociales*, 49 (1994), 27-63.

47 Ook Chevet onderschreef deze these. Vooral: J.M. Chevet, 'Production et productivité: un modèle de développement économique des campagnes de la région parisienne aux XVIIIe et XIXe siècles' in: *Histoire et Mesure*, 9 (1994), 101-145.

48 Een voorbeeld daarvan is: P. Butel, *L'économie française au XVIIIe siècle* (Paris, 1993).

49 Tot nog toe werd het kwantitatieve onderzoek te veel overschaduwed door de studie van de tienden. Zie: D. Hickey, 'Innovation and obstacles to growth in the agriculture of early modern France: the example of Dauphiné' in: *French Historical Studies*, 15 (1987), 208-240.

50 H. Pirenne, *Histoire de Belgique des origines à nos jours*, Vol. 3 (Bruxelles, 1931), 142-146.

ling een verbetering van de akkerbouwtechniek uit. Door het gebruik van nieuwe meststoffen, de rationele wisselbouw en de arbeidsintensieve grondbewerking nam de productie er in de tweede helft van de achttiende eeuw een hoge vlucht. In het dunbevolkte, zuidelijke landsgedeelte daarentegen werd elke structurele vernieuwing afgeremd door het feit dat de collectieve grondgebruiksrechten tot het einde van het Ancien Régime bleven voortbestaan. Voorts werd de modernisering van de Waalse landbouw nog geblokkeerd door het overwicht van de grote boerderijen. Tot het begin van de negentiende eeuw bewerkten deze bedrijven hun areaal op primitieve en extensieve wijze. De divergente ontwikkeling van de flexibele, kleinschalige landbouw in het noorden en de rigide, grootschalige landbouw in het zuiden van het land is een opvatting die tot de dag van vandaag sterk blijft naleven in de Belgische geschiedschrijving.

Een andere toon werd aangeslagen door Roland.⁵¹ Hij opperde dat zich tijdens de achttiende eeuw een Agrarische Revolutie ontketende in de provincie Namen. Met deze stelling introduceerde hij het concept van de Agrarische Revolutie in de Belgische historiografie. De kerngedachte van zijn betoog was dat de centrale en provinciale overheden, met de afschaffing van het verbod tot bewerking van de volle braak en de verplichte verkoop en ontginning van de woeste gronden, in sterke mate bijdroegen tot de uitbreiding van bebouwde oppervlakte in Namen. Door de verruiming van het betaalde areaal boekte de landbouw er een buitengewoon snelle groei. In mindere mate werd de groei bevorderd door de verbetering van de werktuigen, de officiële beperking van de maximale bedrijfsoppervlakte en de verbouw van nieuwe gewassen (klaver). Ook Ruwet was van mening dat de agrarische dynamiek niet beperkt bleef tot Vlaanderen maar zich ook deed gelden in de zuidelijke provincies.⁵²

In een synthese-artikel voor de oude reeks van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1955) voerde Coppejans-Desmedt aan de Agrarische Revolutie zich enkel in het achttiende-eeuwse Vlaanderen voltrok.⁵³ Twee technische verbeteringen lagen aan deze ontwikkeling ten grondslag: de rijkere bodembemesting en de meer gesofisticeerde vruchtvolgingssystemen. Wat de achtergebleven gebieden in het zuiden van het land betreft, had vooral de Habsburgse overheidspolitiek een

51 J. Roland, 'La révolution agricole au XVIIIe siècle, spécialement dans la province de Namur' in: *Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique. XXXIme Session. Congrès de Namur 1938*. Fascicule I, 31 (1938), 356-371.

52 J. Ruwet, 'Pour un indice de la production céréalière à l'époque moderne: la région de Namur' in: J. Goy en E. Le Roy Ladurie, eds., *Les fluctuations du produit de la dîme* (Paris en La Haye, 1972), 67-82.

53 H. Coppejans-Desmedt, 'Economisch opbloei in de Zuidelijke Nederlanden' in: J.A. Van Houtte, ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Vol. VIII (De Haan, 1955), 261-286.

stimulerend effect op de landbouwontwikkeling. Door de wettelijke beperking van het grootgrondbezit en de uitvoering van een structureel ontginningsbeleid streefde de Habsburgse overheid ernaar om het feodale gewoonterecht aan banden te leggen en de verspreiding van vooruitstrevende technieken in de traditionele gewesten te promoten. Al bij al was de groei van de primaire sector in het zuiden van het land niet van die aard dat zij het gebruik van de term Agrarische Revolutie rechtvaardigde. Coppejans-Desmedt ging daarmee in tegen de visie van Roland.

Een werkelijke polemiek omtrent het al dan niet voorkomen van een Agrarische Revolutie in België brak pas los op het einde van de jaren 1970. De belangrijkste tenoren in dit discours waren Vandenbroeke, Vanderpijpen⁵⁴ en Van der Wee.⁵⁵ De eerste twee vorsers namen een pessimistisch standpunt in en ontkenden dat zich in de loop van de achttiende eeuw een Agrarische Revolutie voordeed. Ze kwamen tot deze bevinding op basis van een langetermijnonderzoek van de graanrendementen in Vlaanderen. Uit deze analyse bleek dat de ontwikkeling van de graanproductiviteit sterk achterbleef op de bevolkingsgroei en dat de gemiddelde oogst-opbrengsten vanaf de zeventiende tot het midden van de negentiende eeuw rond hetzelfde niveau bleven schommelen. Pas na 1850 tekende zich, ten gevolge van het toenemende gebruik van kunstmeststoffen en de mechanisering van het productieproces, een duurzame productiviteitsgroei af. De Agrarische Revolutie daarteerde met andere woorden van de tweede helft van de negentiende eeuw.⁵⁶

Lijnrecht daartegenover stond het standpunt van Van der Wee. Terecht merkte de Leuvense hoogleraar op dat Vandenbroeke en Vanderpijpen zich éézijdig concentreerden op het productiviteitsverloop van de broodgraancultuur, terwijl de belangrijkste transitie zich juist buiten deze tak van de akkerbouw voordeed. Van der Wee argumenteerde dat de ontwikkeling van de Vlaamse landbouw na 1750 in een hogere versnelling werd gebracht door een proces van productinnovatie en -differentiatie. Vooral de aardappel- en industriële gewasteelt waren daarbij van grote betekenis. Door de introductie van aardappelen nam de agrarische productiviteit in calorische waarde aanzienlijk toe en werd de Malthusiaanse spanning tussen de snel stijgende bevolking en het inelastische aanbod van bouwland doorbroken. De uitbreiding van de industriële gewasteelt verhoogde op haar beurt de productivi-

54 C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen, 'The Agricultural Revolution in Flanders and in Belgium: myth or reality?' in: H. van der Wee en E. Van Cauwenberghe, eds., *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries, 1250-1800* (Leuven, 1978), 163-170.

55 H. van der Wee, 'The agricultural development of the Low Countries as revealed by the tithe and rent statistics, 1250-1800' in: H. van der Wee en E. Van Cauwenberghe, eds., *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries, 1250-1800* (Leuven, 1978), 1-28.

56 Hun mening werd gedeeld door: A. Verhulst, 'Agrarian Revolutions: myth or reality?' in: *Sartonia*, 2 (1989), 71-95.

teit in monetaire waarde, wat er toe leidde dat het boerenbedrijf steeds meer in het georganiseerde marktircuit werd opgenomen.

De these van Van der Wee dat tijdens het Oostenrijkse Tijdvak nog ruimte bestond voor een agrarische groei in Vlaanderen werd beaamd door het onderzoek van de kerkelijke tienden. De meest bekende bijdragen waren deze van Thoen⁵⁷ en Daelemans.⁵⁸ De eerste constateerde aan de hand van de boekhouding van de Gentse Sint-Baafsabdij dat de graanproductie in de Oostvlaamse Zandstreek tijdens de Oostenrijkse Periode significant toenam, wat op haar beurt te verklaren viel door de uitbreiding van het betaalde areaal en de stijging van de grondproductiviteit. In het gros van de onderzochte dorpen namen de opbrengsten zelfs sterker toe dan het inwonertal. Zonder gewag te maken van een Agrarische Revolutie concludeerde hij dat de achttiende eeuw in agrarisch opzicht “de meest voorspoedige eeuw van het Ancien Régime” was. In verband met West-Brabant (Pajottenland) kwam Daelemans tot een analoge slotsom. Zijn artikel over het Nijvelse Sint-Geertrudekapittel onthulde dat de tiendopbrengsten tussen 1730 en 1790 een tendentiële stijging kenden. Zoals Thoen schreef hij deze evolutie toe aan de opbloei van de agrarische sector.

Andere vorsers gingen een stap verder door te stellen dat de Vlaamse landbouw haar expansie doorzette tot diep in de negentiende eeuw. Een eminent aanhanger van deze visie was de Nederlandse historicus Kint.⁵⁹ In zijn proefschrift toonde Kint aan dat de landbouwproductie in Oost-Vlaanderen tussen 1820 en 1850 een snelle vaart nam. Meer nog, door de toename van de werkgelegenheid in de primaire sector en de stijging van de grondinkomens ondervangde de structurele crisis die zich sinds het tweede kwart van de negentiende eeuw in de proto-industriële textielsector aftekende en gaf ze de economische activiteit op het platteland een nieuwe impuls (proces van *reruralisatie*).

Zelfs in de meer achtergebleven gebieden van noordelijk België zou de primaire sector tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw nog een wezenlijke groei registreren. Een schoolvoorbeeld was de Antwerpse Kempen. Volgens Klep nam de agrarische output in het dorre grensgebied met Nederland tussen 1815 en 1850

57 E. Thoen, ‘Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Régime (14e-18e eeuw)’ in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke, eds., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw* (Gent, 1979), 131-200.

58 F. Daelemans, ‘De tienden van het Sint-Geertrudekapittel van Nijvel (15e-18e eeuw)’ in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke, eds., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw* (Gent, 1979), 201-366.

59 P. Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen 1815-1850* (Amsterdam, 1989).

gevoelig toe.⁶⁰ Door het deficiënte verkeersnet, de gebrekkige marktorganisatie en de primitieve geld- en kapitaalmarkt ging de uitbreiding van de productie niet gepaard met een proces van commercialisering.

Een nieuwe doorbraak in het debat kwam er met de dissertatie van Goossens.⁶¹ Het belang van deze studie situeerde zich op twee domeinen. Vooreerst analyseerde zij de Belgische landbouwontwikkeling tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw vanuit interregionaal perspectief. Door deze comparatieve benadering bood haar onderzoek een helder inzicht in de regionale diversiteit van het nationale groeiproces. De tweede verdienste lag in de opbouw van een systematische databank. Conform het systeem van de Nationale Rekeningen raamde zij de bruto- en nettoproductie van de primaire sector rond 1812 en 1846. Deze reconstructie wees uit dat het agrarisch product tussen de twee peiljaren toenam met gemiddeld 0,85% per jaar, wat minder was dan de bevolkingsgroei (0,97%). De nationale groei was dus niet zo overweldigend dat men van een Agrarische Revolutie kon gewagen. Zulke Revolutie voltrok zich enkel in de regio van de Ardennen en de provincies Antwerpen, Brabant en West-Vlaanderen. In de Ardennen steunde de spurtgroei op een snelle toename van de totale productie terwijl ze in de provincies Antwerpen, Brabant en West-Vlaanderen voortvloeide uit de stijging van de productiviteit, die op haar beurt een gevolg was van de efficiëntere inzet van de productiefactoren grond en arbeid.

Samengevat dringen zich voor België twee vaststellingen op. Ten eerste valt het op dat de agrarisch-historische bijdragen betreffende de achttiende eeuw zich beperken tot het regionale niveau, meestal regio's in het huidige Vlaanderen.⁶² Enkel voor de eerste helft van de negentiende eeuw zijn we (via de studie van Goossens) ingelicht over de ontwikkeling op nationaal niveau. Ten tweede mist de polemiek over de agrarische groei in de achttiende eeuw een stevige basis. Zo valt het op dat de vooropgestelde hypothesen zwak gefundeerd zijn en er geen uniforme criteria worden gehanteerd om het optreden van een Agrarische Revolutie te bevestigen of verwerpen.

60 P.M.M. Klep, *Groedynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850* (Tilburg, 1973).

61 M. Goossens, *The economic development of Belgian agriculture 1812-1846. A regional perspective* (Brussel, 1992).

62 Zelfs de algemene overzichtswerken van Vandenbroeke en Verhulst richten zich in hoofdzaak op het huidige Vlaanderen. Zie: C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation* (Gent en Leuven, 1975); A. Verhulst, *Précis d'histoire rurale de la Belgique* (Bruxelles, 1990).

3.4. Nederland

Tot in de jaren 1960 baadde de rurale en demografische geschiedschrijving van pre-industrieel Nederland volledig in de sfeer van de pessimistische Annales-traditie. Onder historici heerste de opvatting dat de Nederlandse landbouw in de eeuwen voor 1850 nauwelijks aan verandering onderhevig was.⁶³ Vooral de regionale monografieën van de Wageningse school waren aanvankelijk sterk op Franse leest geschoeid. Het meest sprekende voorbeeld was Slicher van Bath's boek over de ontwikkeling van het platteland in Overijssel tussen 1600 en 1800.⁶⁴ In dit boek werkte hij de gedachte uit dat door de groeiende kloof tussen bevolking en voedselproductie de armoede in het Overrijsselse sterk toenam. Pas na de eeuwende kwam hierin verandering, toen de bebouwde oppervlakte op relatief korte tijd een krachtige uitbreiding kende.

Vanaf de jaren 1970 werd de discussie omtrent de agrarische groei in de periode 1750-1850 vooral gevoerd in termen van regionale divergentieprocessen. Het startsein tot dit debat werd gegeven door De Vries. De Vries argumenteerde dat de landbouw in de Hollandse kustprovincies zich tussen 1500 en 1700 ontwikkelde volgens het *specialisation model*, terwijl de evolutie in de oostelijke landgewesten verliep langs de lijnen van het *peasant model*.⁶⁵

Het eerste model sloot in feite nauw aan bij de groeitheorie van Boserup. Het stelde namelijk dat de snelle bevolkingsaanwas tijdens de Gouden Eeuw de agrarische groei in het kustgebied aanwakkerde. Anders dan in de oostelijke zandstreken leidde de demografische expansie niet tot een fragmentatie van het grondgebruik maar bleven de bedrijven er quasi intact. Inspelend op de stijging van de landbouwprijzen en de uitbreiding van het marktverkeer verhoogden de Hollandse boeren de productiviteit van hun bedrijf door zich volledig te concentreren op de strikt agrarische activiteiten en de niet-agrarische werkzaamheden over te laten aan een steeds groter wordende groep van ambachtslui. De intensivering van de landbouwbeoefening ging gepaard met een proces van specialisatie. De boeren

63 De stilstand en onveranderlijkheid van de Nederlandse landbouw werd hoofdzakelijk toegeschreven aan de conservatieve mentaliteit van de boerenklasse. Uit schrik dat de toepassing van nieuwe, meer vooruitstrevende landbouwmethoden de toekomst van het bedrijf nodeloos in het gedrang zou brengen, bleven de boeren slaafs trouw aan de praktijken en tradities die van generatie op generatie waren overgeleverd. Ondermeer voor Zeeland werd de behoudsgezinde mentaliteit van de boeren aangewezen als oorzaak van de technologische verstarung. Bijvoorbeeld: M.J. Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag, 1935) en P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij, 1843-1943* (Wageningen, 1946).

64 B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Utrecht, 1957).

65 J. De Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en London, 1974).

legden zich toe op de teelt van bepaalde veldgewassen en veeteeltproducten, waarvan geregelde surplussen op de stedelijke markt werden verhandeld. De gevarieerde beroepsstructuur en de vruchtbare handelscontacten tussen stad en platteland creëerden een economische ruimte waarin een omvangrijk deel van de groeiende niet-agrarische actieve bevolking een inkomen vond.

Op de zandgronden van Oost-Nederland daarentegen oefende de bevolkingsgroei een neerwaartse druk uit op de agrarische ontwikkeling. Onder demografische druk werden de hoeven opgesplitst in kleinere bedrijfseenheden, die geen marktsurplussen produceerden maar zich volledig afstemden op zelfvoorziening. Gezien hun geringe koopkracht trachten de boeren om de noodzakelijke niet-agrarische producten zelf te vervaardigen en alzo hun afhankelijkheid van de stedelijke markt te minimaliseren. Door het streven naar autoconsumptie bleef de differentiëring van de rurale beroepsstructuur en de economische symbiose tussen stad en platteland eerder beperkt. Het gebrek aan marktopportunities fnuikte een efficiënte reorganisatie van de landbouw.

Het model van De Vries werd aangevochten door Bieleman. Bieleman benadrukte dat de 'oude' landbouw in Oost-Nederland minder star, zelfvoorzienend en gesloten was dan De Vries aanvoerde. Tijdens de laatste twee eeuwen van het Ancien Régime kende het landbouwsysteem er zelfs een fundamentele verbetering. In zijn boek over Drenthe benadrukte hij dat de schaarbeweging van dalende graanprijzen en stijgende belastingdruk tussen 1680 en 1750 de ontwikkeling van de akkerbouw in de nieuwe banen leidden. Vooral de intensievere bewerking van het areaal, de zwaardere bodembemesting, de uitbreiding van het bouwland, de meer individuele exploitatiestructuur en de beperking van de extensieve paarden- en runderveeteelt waren er verantwoordelijk voor dat de Drentse akkerbouw gedurende de achttiende eeuw een hoge vlucht nam.

Niet iedereen ging akkoord met de optimistische zienswijze van Bieleman. Van Zanden bijvoorbeeld opperde de gedachte dat de landbouw in Oost-Nederland sinds de Late Middeleeuwen wel een zekere dynamiek vertoonde, maar dat ze tot het einde van de Moderne Tijden alle kenmerken van een peasant-economy bleef vertonen. Pas in de loop van de negentiende eeuw nam de ontwikkeling in het binnenland een radicale wending. Aangedreven door de snelle bevolkingsgroei, de uitbouw van de moderne verkeersinfrastructuur en de bloei van bepaalde nijverheden ontwikkelde de landbouw er zich na 1800 tot een meer gecommmercialiseerde en gespecialiseerde sector.⁶⁶ De landbouwproductie en -productiviteit zou er tot het einde van de eeuw zelfs in sterkere mate stijgen dan langs de kust.

66 De transformatie van de Oostnederlandse landbouw bleek volgens van Zanden vooral uit de forse stijging van de teeltrendementen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. Bieleman van zijn kant meende dat de oogstopbrengsten vooral stegen tussen 1700-1820, waarna zij tot het midden van de negentiende eeuw rond hetzelfde niveau bleven schommelen. Zie: J.L. van Zanden, 'De landbouw op de zandgronden van Oost-Neder-

De thematiek van de Agrarische Revolutie kwam in de Nederlandse historiografie maar zijdelings bod. Enkel Jansen, van Zanden en Priester wagen zich op dit terrein. Uitgaande van zes tiendreeksen voor de streek rond Maastricht ontdekte Jansen dat de landbouw in Zuid-Limburg in de honderd jaar na 1750 een fenomenale vooruitgang boekte.⁶⁷ De productievermeerdering, die in verschillende jaren zelfs een exponentieel karakter had, werd aangezwengeld door de vervanging van het drieslag- door het vierslagstelsel, de betere bemesting, de uitbreiding van het wintergraanareaal en de verkleining van het gras- en hooiland. De doorbraak van deze technische verbeteringen was toe te schrijven aan de economische functievergroting van het platteland en de trendmatige stijging van de marktprijzen.

De snelle agrarische groei in Zuid-Limburg was zeker niet typerend voor de rest van de Republiek. Dit werd bevestigd door van Zandens analyse van de tiendopbrengsten in Overijssel, Noord-Holland, Utrecht en Zeeland.⁶⁸ Hieruit bleek dat de akkerbouwproductie in geen van genoemde provincies een echte stijging kende. Alleen in Zeeland was gedurende de periode 1650-1810 een bescheiden outputtoename merkbaar. Met het adagium “wel vooruitgang, geen verandering” negeerde hij dat zich in loop van de achttiende eeuw een Agrarische Revolutie in de Lage Landen aftekende.⁶⁹

Van Zandens standpunt werd bijgetreden door Priester, in zijn boek over de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw.⁷⁰ Priester zag in de provincie Zeeland geen tekenen van een Agrarische Revolutie. Het teeltplan, de veebezetting en de techniek van bedrijfsvoering kenden er tussen 1750 en 1850 nauwelijks enige wijziging. Hij zocht de oorzaak van deze stagnatie niet in de onverschilligheid of het

land’ in: *TG*, 101 (1988), 190-205; J. Bieleman, ‘Boeren en rekenmeesters – een repliek’ in: *TG*, 101 (1988), 206-221; J.L. van Zanden, ‘Dupliek’ in: *TG*, 101 (1988), 222-224; J. Bieleman en H.K. Roessingh, ‘Wie zaait zal oogsten? De ontwikkeling van het roggebeschoot op de noordelijke zandgronden op lange termijn’ in: H. Diederikx, e.a. eds., *Het platteland in een veranderende wereld* (Hilversum, 1994), 167-197.

67 J.C.G.M. Jansen, ‘Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk 1750-1815’ in: J.F.R. Philips, e.a. eds., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen, 1965); J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Assen, 1979).

68 J. L. van Zanden, ‘Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in de achttiende eeuw (1650-1810)’ in: *AAG Bijdragen*, 24 (1984), 131-165.

69 Met deze stelling zwakte van Zanden het optimistische beeld af dat Slicher van Bath ontvouwde in zijn langetermijnstudie van de Europese landbouwproductiviteit. Volgens deze auteur kende de zaaigebonden graanproductiviteit in Nederland, België, Engeland en Ierland tijdens de periode 1750-1820 een sterk opgaande beweging. Zie: B.H. Slicher van Bath, ‘The yields of different crops (mainly cereals) in relation to the seed, c. 810-1820’ in: *Acta Historiae Neederlandica*, II (1967), 26-106.

70 P.R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (AAG Bijdragen 37) (Wageningen, 1998).

wantrouwen van de boeren tegenover technische vernieuwingen maar wel in het feit dat de Zeeuwse landbouw in de laatste eeuw van het Ancien Régime al op een hoog peil stond, wat de latere ontwikkelingen afremde. Wij moeten wachten tot het laatste kwart van de negentiende eeuw alvorens de landbouw een revolutionaire ommekeer maakte.

Uit de actuele Nederlandse historiografie zijn twee lessen te trekken. De eerste boodschap is dat de landbouw in de eeuw voor 1850 verre van immobiel was. De boeren namen wel degelijk initiatief om hun bedrijfsvoering aan te passen aan de sociaal-economische en ecologische omstandigheden, hetzij om de bestaanszekerheid van hun bedrijf te behouden, hetzij uit een streven naar meer winst of om sociale overwegingen.⁷¹ De starheid en traagheid van de landbouw was vaak eerder toe te schrijven aan exogene factoren (fysisch-geografisch milieu) en institutionele belemmeringen (zoals hoge belastingdruk of juridische beperkingen van grondbezit) dan aan de risico-aversie of weerstand van de boeren tegen innovaties.⁷² Een tweede les is dat de Nederlandse landbouw een uiterst grote verscheidenheid vertoonde, zowel in tijd als in ruimte. Zelfs binnen een identiek geomorfologisch gebied was het tempo en de richting van de agrarische ontwikkeling vaak ongelijk.

Globaal genomen, onderscheidde wij twee fasen in de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw tijdens de periode 1650-1850.⁷³ De eerste fase liep van 1650-1750 en was in feite een periode van contractie en stagnatie. Na het midden van de achttiende eeuw keerde het economische tij en sloeg de seculaire trend om in een expansiefase (1750-1850). De motor achter deze expansie was de stijging van de landbouwrijzen, die vooral na 1780 een recordtempo bereikte. Gestimuleerd door het gunstige prijsverloop werden tal van intensieve methoden ingevoerd en op grotere schaal toegepast. Wegens het gebrek aan betrouwbare gegevens is het moeilijk om de productiegroei juist in te schatten. Zelfs al is ons weinig bekend over de ontwikkeling tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw, toch staat het vast dat dit tijdvak een keerpunt betekende in de agrarische geschiedenis

71 De hypothese dat sociale veranderingen (in het bijzonder de doorbraak van het 'moderne cultuurpatroon') de richting van de landbouwontwikkeling bepaalden, werd voor Groningen uitgewerkt door E.W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930: een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering* (Wageningen, 1985). Zijn visie werd bekritiseerd door P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (AAG Bijdragen 31) (Wageningen, 1991).

72 Dit werd recent nog aangetoond door: P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (AAG Bijdragen 38) (Wageningen, 1999).

73 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Boom, 1992); J. De Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

van Nederland. Een Agrarische Revolutie in de ware zin van het woord brak maar los na 1850-1870.

4. Besluit

Bij het doornemen van de landbouwhistorische literatuur valt meteen op dat er in de verschillende landen van het Noordzeegebied zeer uiteenlopende visies worden gehanteerd over het agrarische groeiproces in de overgangperiode 1750-1850.

De Angelsaksische historici zijn over het algemeen optimistisch gestemd. De heersende opvatting is dat zich tussen 1500 en 1850 een aantal structurele veranderingen voordeden, die de ontwikkeling van de landbouw een revolutionaire dynamiek bezorgden. Over de juiste datering van de Agrarische Revolutie is het laatste woord nog niet gezegd. Grosso modo worden drie periodes als cruciaal aangeduid: 1560-1673, 1650-1750 en 1750-1850. Ter verklaring van deze groei bestaat de tendens om de betekenis van de enclosure-beweging te relativeren en de rol van het prijsmechanisme en de markt meer op de voorgrond te plaatsen.

In het kielzog van de neomalthusiaanse Annales-traditie hingen de Franse vorsers tot het midden van de jaren 1980 een pessimistisch beeld op van de agrarische ontwikkeling in het Ancien Régime. Ze spiegelde de premoderne landbouw af als een onbeweeglijke sector waarin tot diep in de negentiende eeuw geen plaats was voor technische vooruitgang of productiviteitsgroei. In de regionale studies van het laatste decennium echter weergalmt een positiever geluid. Gesteld wordt dat de landbouwsector na 1750 een snelle, en zelfs een voordien ongeëvenaarde, groei boekte. Net als in Groot-Brittannië gaat de belangstelling daarbij in toenemende mate uit naar de stimulerende werking van de markt. Langzaam maar zeker lijkt de 'Malthusiaanse' doctrine het onderspit te moeten delven voor het 'Smithiaanse' denken.

In België vond zowel het optimistische als het pessimistische standpunt aanhang in academische kringen. Het debat over de Agrarische Revolutie bleef er beperkt, vooral omdat de rurale ontwikkeling tijdens de Eeuw van de Verlichting tot nog toe weinig aandacht kreeg. De voorlopige conclusie luidt dat de Belgische landbouw zich na het midden van de achttiende eeuw weliswaar in versneld tempo ontwikkelde, maar dat zij desondanks niet in staat was om haar productie evenredig met de bevolking te doen toenemen. De thematiek die tot op heden de historiografie beheerst, betreft de divergente ontwikkeling van de flexibele, kleinschalige landbouw in het noorden en de rigide, grootschalige landbouw in het zuiden van het land.

Ook in Nederland entte de discussie over de agrarische dynamiek in de periode 1750-1850 zich op het proces van regionale verscheidenheid. Vooral de dualiteit tussen de gespecialiseerde landbouw in de kustprovincies en de subsistentielandbouw in de landgewesten genoot de volle aandacht. Uit de recente regionale mo-

nografieën komt naar voren dat de premoderne landbouw wel degelijk aan veranderingen onderhevig was. De boeren waren veel ontvankelijker voor prijsprikkels en innovaties dan de oude generatie van historici liet uitschijnen. De idee van een eeuwenlang immobilisme voor de Lage Landen dus niet op. Ofschoon het tijdvak 1750-1850 van grote betekenis was in de Nederlandse landbouwgeschiedenis voltrok zich in deze periode geen Agrarische Revolutie. Zulke Revolutie vond pas plaats na 1850-1870.

Het comparatieve debat wordt tot de dag van vandaag bemoeilijkt door het feit dat de auteurs verschillende definities van Agrarische Revolutie hanteren en zij de ontwikkeling van de landbouwproductie en -productiviteit op uiteenlopende wijzen meten. Om valabele internationale vergelijkingen uit te werken, is meer conceptuele en methodologische éénvormigheid vereist.